

לזיהוי האֵיל, הצבי והיחמור

בסוגיית זיהוי הצבי, האֵיל והיחמור עסקו פרשנים¹ וחוקרים רבים², ומטרת מאמר זה להציג זווית ראייה חדשה. התורה מונה עשרה מיני בעלי חיים המותרים באכילה: "זאת הבהמה אשר תאכלו שור שה כשבים ושה עזים. אֵיל וצבי ויחמור ואקו ודישן ותאו וזמר" (דברים י"ד, ד-ה). תחילה נמנו בעלי חיים מבויתים – כלומר חיות משק ('בהמה'³ בלשון המקרא) – ולאחר מכן חיות בר, כנראה לפי סדר חשיבותם הקולינרית⁴ ושכיחותם בעולם הטבע המקראי.⁵ האֵיל נזכר במקרא עשרים ואחת פעמים, הצבי נזכר שנים עשרה פעמים, היחמור פעמיים והשאר אינם נזכרים יותר במקרא כשמות בעלי חיים.⁶ בספר דברים ישנם עוד שלושה אזכורים להיתר אכילת בשר חולין של חיות בר, אך בסדר שונה, תחילה הצבי ולאחר מכן האֵיל (י"ב, טו, כב; ט"ו, כב). בתיאור המאכלים שעלו על שולחנו של שלמה שוב מופיע הצירוף: "אֵיל וצבי ויחמור" (מל"א ה', ג). מכל מקום, מהפסוקים נראית לכאורה זיקה בין הצבי, האֵיל ואולי גם היחמור.

נקודת הנחה נוספת הנדרשת לדיון בהמשך היא שהתורה הזכירה שמות בעלי

1. ראה למשל: ד' טלשיר, **שמות בעלי החיים בתרגום הארמי של השומרונים**, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"א, עמ' 44, 62, 86; י' סרי, 'מסורת התרגום של ר"י קאפח לשמות בעלי החיים שבמקרא', בתוך: ז' עמר וח' סרי (עורכים), **ספר הזיכרון לרב יוסף בן דוד קאפח**, רמת גן תשס"א, עמ' 82-93; א"א שמש, 'מונחי טבע בתרגום הפרסי לר' יוסף ב"ר משה בן המאה ה"ד', **בית מקרא** קעד, תשס"ג, עמ' 260-279.
2. י' אהרני, 'הרמב"ם – זואולוג', **קובץ הרמב"ם למלאות שמונה מאות שנה להולדתו, הארץ**, ערב פסח תרצ"ה, עמ' 107; ש' בודנהיימר, **החי בארצות במקרא**, א' ירושלים תש"י, עמ' 78-80; ה"ל, **החי בארץ ישראל**, תל אביב תשי"ג, עמ' 250-251; א' ביליק, 'חיות טהורות בתורה ובנ"ך', **בית מקרא** ו, תשכ"א, עמ' 28-31; ה"ל, 'האיל והצבי', **ספר בן-ציון לזכרון**, ירושלים תשל"ט, עמ' 324-329; י"מ לוינגר ומ' דור, 'שבע החיות הטהורות', **תורה ומדע** ד, תשל"ה, עמ' 37-49; י' פליקס, **חי וצומח בתורה**, ירושלים תשמ"ד, עמ' 12, 44, 73; ע' פז, **בשבילי ארץ התנ"ך**, בן שמן 2006, עמ' 208-227.
3. בדרך כלל בניגוד ל"בהמות שדה" (יואל א', כ) או "בהמות יער" (מיכה ה', ז) ככינוי לחיות בר.
4. ראה פירוש רלב"ג לדברים י"ד: "והנה הקדים בסדור, היותר נכבד".
5. ראה: י"מ לוינגר ומ' דור (לעיל, הערה 2), עמ' 39. על גישה זו ראה בהרחבה: ז' עמר ואחרים, 'זיהוי החיות הטהורות שבמקרא לאור מחקר הארכיאוזואולוגיה', **קתדרה** (במערכת).
6. למעט אולי האקו בהנחה שהוא זהה ליעל הנזכר פעמיים (תהילים ק"ד, יח; איוב ל"ט, א) והתאו שאולי זהה לשם 'תוא' (ישעיהו נ"א, כ).

חיים קיבוציים וכללה למעשה בקבוצות אלה מינים רבים יותר מעשרה, כפי שהטיב לתאר הרמב"ם:

אין לך בכל בהמה וחיה שבעולם שמותר באכילה חוץ מעשרת המינים המנוין בתורה, שלושה מיני בהמה והן שור שה ועז, ושבעה מיני חיה: אֵיל וצבי ויחמור ואקו ודישון ותאו וזמר. הן ומיניהן, כגון שור הבר והמריא שהן ממין השור.⁷

בהמשך לפרשנות זאת קיימת גישה שרואה בכל שם מאחד מבעלי החיים הטהורים שנזכרו בתורה, מייצג קבוצה טקסונומית שונה המתייחדת באופן מובהק בתכונותיה. במילים אחרות, כל בעלי החיים הטהורים שבעולם נכללים בעשר קבוצות, על פי שיטת המיון הקדומה.⁸

זיהוי

כאמור, סוגיית זיהוי הצבי, האֵיל והיחמור נדונה בהרחבה בספרות המחקר. להלן נביא את המסקנות העיקריות המתבססות בעיקר על פי השתמרות מסורות הלשון וניתוח המקורות הכתובים.⁹ לפי רוב מסורות הזיהוי הקדומות הצבי הוא ה-*Gazella* למיניו השונים, הנקרא בתרגום הארמי 'טביא' ובערבית 'ט'בי' (או ע'זאל – غزال). ברוב המינים יש לשני הזוויגים של הצבי קרניים נבובות קבועות שאינן מתפצלות. תהליך גדילת הקרניים נמשך בהתמדה. המינים השכיחים כיום בארץ ישראל הם הצבי הארץ ישראלי (*Gazella gazella* – ראה איור מספר 1) וצבי הנגב הקרוי גם צבי

איור מספר 1: צבי ארץ ישראלי – זכר (צילום: דותן רותם).

7. משנה תורה הלכות מאכלות אסורות פ"א ה"ח.
8. מ' כסלו, 'בחירת הזיהויים של עשרת מעלי-הגרה הטהורים על-פי הטקסונומיה', סיני קכה, תש"ס, עמ' רטז-רכה.
9. ראה לעיל, הערה 1.

לזיהוי האֵיל, הצבי והיחמור

המדבר (*G. dorcas*), אולם ישנם בעולם עוד מינים קרובים, שההבחנה ביניהם קשה למי שאינו מיומן בכך. זיהוי הצבי הוא ברור אולי גם משום שאכילת בשרו והשימוש בו לכתיבת ספרי תורה היו מקובלים ונדרשים לאורך הדורות.¹⁰

זיהוי האֵיל והיחמור הוא יותר מורכב ונראה שהוא מכוון לבעלי חיים ממשפחת האֵילים (*Cervidae*), בערבית 'איאיל' (إيّل), בעלי שם קיבוצי דומה ותכונות דומות. כל בני משפחת האֵילים הזכרים בולטים בקרניהם המתפצלות,¹¹ הנושרות וצומחות מחדש בכל שנה. תהליך גדילת הקרניים נמשך לאורך כל חייהם.

במינוח הזואולוגי העברי המודרני מקובל לזהות את האֵיל עם אֵיל הכרמל (*Capreolus capreolus* – ראה איור מספר 2), הקרוי בגרמנית בשם Hirsch ובאנגלית בשם Deer. זהו מין שהתקיים כחיית בר בארץ ישראל (הפרט האחרון ניצוד בשנת 1912).

רוב החוקרים סבורים שיש לזהות את היחמור במין *Dama dama* (באנגלית: Fallow deer), וכך גם התקבל בימינו שם זה לשני תתי־מיניו; יחמור פרסי (*Dama*

איור מספר 2: אֵיל הכרמל – זכר ונקבה (צילום: דותן רותם).

10. ראה למשל: כתובות קג ע"ב; בבא מציעא פה ע"ב, ובהרחבה, מ' בר־אילן, 'כתיבת ספרי תורה, תפילין, מזוזות וקמיעות על עור צבי', בית מקרא ל, תשמ"ה, עמ' 375-381.

11. למעט אֵיל הצפון שגם נקבותיהם מקרינות.

d. mesopotamica – ראה איור מספר 3) שחי בעבר בארץ ישראל והיחמור האירופאי (*Dama d. dama*). זיהוי זה מבוסס על השתמרות שמו בערבית 'יחמור' בניב המקומי של תושבים מהאזור שבין עירק לאירן.¹² בתלמוד מוזכרת האפשרות של הזדווגות בין אֵיל ל'יחמורתא' אם כי אין היא מתעברת ממנו,¹³ כלומר מכאן שמדובר בבעל חיים הקרוב במינו לאֵיל.¹⁴ לעומת זאת, יש הסבורים שהיחמור הוא מין אנטילופה המכונה בובל (*Alcelaphus buselaphus* – ראה איור מספר 4),¹⁵ וכנראה נמשכו לכך בעקבות תרגום השבעים והוולגאטה שגרסו "Bubalus".¹⁶

לפי פרשנות זאת, ניתן להציע שה'יחמור' מייצג את משפחת האנטילופות שקרניהן כפופות כקרני הבקר.¹⁷ ייתכן שהשם 'יחמור' הוא על שם צבע פרוותו האדום-חום, בדומה ללשון הערבית (בשורש 'חמר'). מכל מקום, שני בעלי חיים אלה חיו באזור ארץ ישראל עד לשלהי המאה התשע עשרה. לבד מזאת הוצעו בתרגומים ובפירושים האחרונים שלל זיהויים מעורפלים או מסופקים יותר.¹⁸ כך למשל, בספרד הייתה מסורת זיהוי שמדובר ב'חיה הדומה לעז הגדול'.¹⁹ ר' יוסף ב"ר משה, בעל התרגום הפרסי לתורה (המאה הארבע עשרה), זיהה את היחמור כנראה עם אֵיל המושק (*Moschus moschiferus*).²⁰ ר' אהרן הכהן מלוניל שבפרובנס (נפטר בשנת 1330 לערך), ששהה תקופה מסוימת בספרד, כתב: "שור הבר הרי הוא מין בהמה וחלבו אסור. וזה שאוכלין חלבו בגלילות טלוש"א²¹ אינו שור הבר כי אם יחמור

12. ע' פז (לעיל, הערה 2), עמ' 225.

13. בכורות ז ע"ב.

14. "מ לוינגר ומ' דור (לעיל, הערה 2), עמ' 44; י' פליקס (לעיל, הערה 2), עמ' 44; ע' פז (לעיל, הערה 2), עמ' 224.

15. הזיהוי עם אנטילופת הבובל הוצע בימי הביניים גם לזיהוי 'התאו', כנראה בשל הזיקה ל'שור הבר' ולשמו הערבי של מין זה 'בקר וחש' (= בקר בר). ראה: ר' יונה אבן ג'נאח, ספר השורשים, מהד' נויבאור, אוקספורד 1875, עמ' 757; ר' אשתורי הפרחי, כפתור ופרח, מהד' לונץ, ב, ירושלים תרנ"ט, עמ' תשסח-תשס"ט.

16. ראה למשל: י' מרגולין, זואולוגיה, תל אביב תשי"ד, עמ' 409.

17. מ' כסלו (לעיל, הערה 8), עמ' רכב.

18. ראה סיכום אצל א' ביליק, 'היחמור', בית מקרא ג, תשי"ח, עמ' 20-25. מעניינת היא הצעת הזיהוי של ר' יהוסף שווארץ שמדובר בגנו (*Connochaetes gnou*). ראה: תבואות הארץ, מהד' לונץ, ירושלים תר"ס, עמ' שסד-שסה. עוד ראה: א' ששון, 'עולם החי במחקריו של רבי יהוסף שווארץ', מורשת ישראל 4, תשס"ח, עמ' 81.

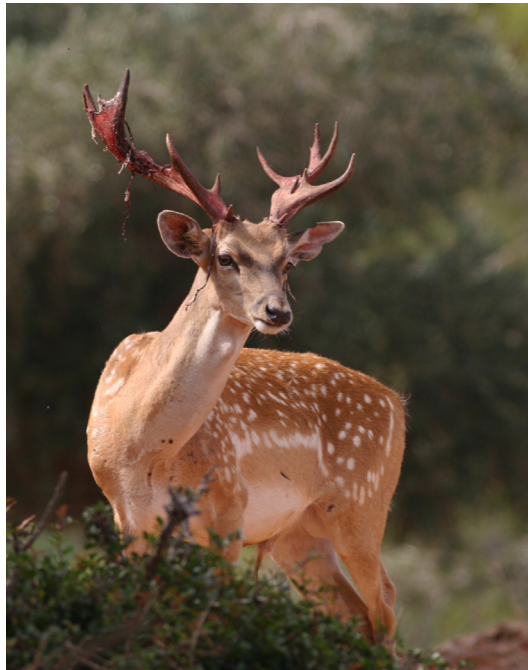
19. ר' יונה אבן ג'נאח (לעיל, הערה 15), עמ' 236, שורש 'חמר'.

20. א"א שמש (לעיל, הערה 1), עמ' 277-278.

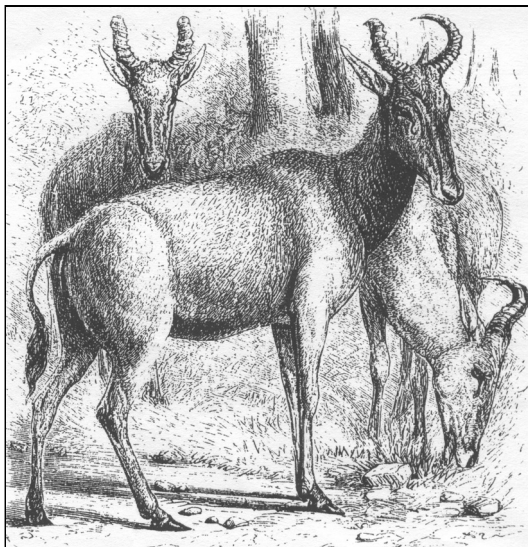
21. העיר טולוז, כיום תחת שליטה צרפתית ובעבר בשליטת מדינת קטלוניה.

לזיהוי האֵיל, הצבי והיחמור

שקורין עז הבר וקורין לו בופי"ל בלע"ז גם זה קורין לו כן. עכ"ל ה"ר דוד ז"ל.²² לא ברור באיזה מין בעל חיים מדובר, ובכל מקרה אין המדובר בג'אמוס (*Bubalus*)

איור מספר 3: יחמור פרסי – זכר
(צילום: דותן רותם).

איור מספר 4: תרשים של בובל
(מתוך: J.P. Wood, *Bible Animals*,
(London 1869, p. 145).

22. ר' אהרן הכהן מלוניל, **ארחות חיים** ב, מהד' שלזינגר, ברלין תרס"א, הלכות איסורי מאכלות, אות קז, עמ' 367. השווה: **ספר כל בו** סימן קא, ד"ה בהמה טהורה.

bubalis), שספק אם גדל במרחב ארץ ישראל וסביבותיה בתקופת המקרא²³ והדמיון בשם הלועזי (בדומה לזיהוי היחמור בתרגום השבעים והוולגאטה) הוא מקרי. ההנחה המקובלת שהיחמור הוא ה־*Dama mesopotamica* (להלן: *D.m.*) אינה מתאימה להשקפה שכל אחד מבעלי החיים הטהורים שזכרו בתורה מייצג קבוצה סיסטמטית שונה המתייחדת באופן מובהק בתכונותיה, שהרי אין זה מוצדק להפרידו משאר מיני ה'אֵילִים' שכן לכולם קרניים מסועפות הנושרות ומתחדשות בכל שנה. אולם אפשר להסביר שצורת הקרניים אצל הבהמות והחיות הטהורות, וההבדל הקיים בעניין זה בין המינים השונים נחשב לשינוי משמעותי שהיווה סימן היכר ומבדיל ביניהם;²⁴ אצל רוב משפחת האֵילִים הקרניים מתפצלות במבנה של עץ מסועף ובעלי מתאר מעוגל בחתך, ואילו *D.m.* מאופיין בקרניים שטוחות ורחבות, שמתוכן יוצאים סעיפים.²⁵ אפשרות נוספת שהשם 'אֵיל' כולל את כל האֵילִים בעלי משקל גדול (בעלי קרניים מפוצלות ומפותחות), *D.m.* ואֵיל אדום (*Cervus elaphus* – ראה איור מספר 5), זאת בהנחה שהטקסונומיה הקדומה נתנה משקל רב לגודל בעלי החיים כאפיון מזהה. לפי הנחה זו אֵיל הכרמל עשוי לאפיין

איור מספר 5: אֵיל אדום – זכר (הצילום באדיבות מ' אמיתי, 'יער האֵילִים').

23. ז' עמר וי' סרי, 'מתי הגיעו הג'אמוסים לנופי המים של ארץ-ישראל וסביבתה', קתדרה 117, תשס"ו, עמ' 63-70; ז' עמר וא' זיבוטפסקי, 'כשרות הג'אמוס', תחומין כז, תשס"ז, עמ' 379-387.

24. על הקרניים כסימן היכר מובהק נדון בהרחבה בהמשך.

25. ראה: ח' כהן, שו"ת אבני חן א, בני ברק תש"ס, סימן סב, עמ' שמב-שמג.

את מיני האֵילים הקטנים במשקלם ובקרניהם, ולכן הוא נזכר בשם 'יחמור' אחר הצבי, הדומה לו בגודלו. חשיבותו הפחותה באופן יחסי לאדם נלמדת מכך שהוא נזכר במקרא רק פעמיים (דברים י"ד, ה; מל"א ה', ג). לאור זאת יש לעניות דעתנו לבחון מחדש את ההערכה המקובלת שה'אֵיל' הוא אֵיל הכרמל (*Capreolus capreolus*), ואילו ה'יחמור' הוא *D.m.* ישנן כמה עובדות מוצקות המלמדות על כך שבלשון העברית המתחדשת חל היפוך שמות כפי שנסביר להלן. המונח המקראי 'אֵיל' או ברבים 'אֵילות' הוא שם קיבוצי כללי לכל החיות בעלות הקרניים הנושרות. כך הדבר גם בשפה הערבית ובלשונות אירופאיות שונות. אולם כשם פרטי נראה יותר שה'אֵיל' הוא ה-*D.m.* ומינים דומים נוספים, כגון אֵיל אדום (*Cervus elaphus*) שחי בארץ ישראל בתקופת המקרא. לעומת זאת, ה'יחמור' הוא דווקא כינוי הספציפי של אֵיל הכרמל. הערכה זו מבוססת בראש ובראשונה על הספרות הערבית לדורותיה שתיארה את ה'יחמור' (וגם בשם 'אמור') כמין אֵיל קטן, ובשם זה נקרא בעת החדשה אֵיל הכרמל (*Capreolus capreolus*).²⁶ לעומת זאת ה-*D.m.* נקרא בערבית בשם 'איל אלעראק' ו'איל אדם'.²⁷ זאת ועוד, האֵיל, ובעיקר הצבי נזכרים רבות בספרות חז"ל, בעוד שהיחמור נזכר רק פעם אחת,²⁸ ומכאן אולי ניתן להסיק שמדובר בבעל חיים בעל חשיבות משנית. ביסוס לכך ניתן למצוא בממצא הארכאוזואולוגי, כפי שנראה להלן. בסופו של דבר, לא באנו להכריע בסוגיית זיהוי ה'יחמור' אלא לעורר מחדש את הדיון בנושא זה.

הממצא הארכאולוגי

חשיבותו של המחקר הארכאוזואולוגי הוא בממצא הקיים, כלומר מתן הוכחה שבעלי החיים שהוצעו לזיהוי אכן התקיימו בארץ ישראל בתקופות הקדומות, כמו למשל מציאותם של צבאים ונציגים אחדים ממשפחת האֵילים בתקופת הברונזה הקדומה: אֵיל הכרמל (*Capreolus capreolus*), *D.m.* ואֵיל אדום (*Cervus elaphus*).²⁹ לענייננו, ההחלפה שנעשתה בין האֵיל ליחמור שבמקרא ובין שמותיהם בלשון העברית המתחדשת, מתיישבת עם העובדה שעצמות של צבאים (*Gazella*) ו-*D.m.*

26. ראה במיוחד את הסקירה אצל א' מעלוף, **מעג'ם אלחיואן**, קהיר 1932, עמ' 49, 210-208; פ"ח אלעאני, **מוסועת אלחיואן ענד אלערב**, ארבד 1998, עמ' 102. גם הנרי בייקר טריסטרם שראה את איל הכרמל באזורנו זיהה אותו עם היחמור, והביא גם את שמו הערבי 'יחמור', ראה: **החי והצומח של ארץ ישראל**, ח' מויאל (מתרגם), ירושלים תשס"ז, עמ' 32-33.

27. א' מעלוף (לעיל, הערה 26), עמ' 72; אלעאני (לעיל, הערה 26), עמ' 100.

28. בכורות ז ע"ב.

29. L. Kolska-Horwitz & E. Tchernov, 'Animal Exploitation in the early Bronze Age of the southern Levant: an overview', in: P. de Miroschedji (ed.), *L'Urbanisation de la Palestine à l'age du Bronze ancien: bilan et perspectives des recherches actuelles*. (Proceedings of the Colloque d'Emmaus), Paris 1989, p. 283

נמצאו באתרים רבים בארץ ישראל ומתקופות שונות מחד גיסא, ועם הנדירות היחסית של הממצא של עצמות *Capreolus capreolus* מאידך גיסא. על פי מאגר המידע הקיים במעבדה לארכאוזואולוגיה שבאוניברסיטת חיפה, הכולל ממצאים ארכאוזואולוגיים מתוך מאה שלושים ושלושה אתרים,³⁰ ניתן לראות שבתקופת המקרא בהגדרתה הכוללת (מתקופת הברונזה המאוחרת ועד לתקופה הפרסית) נמצאו שרידים של צבאים למיניהם בשבעים ושניים אתרים, ואילו *D.m.* מופיע בשישים ושישה אתרים ואֵיל אדום בשבעה אתרים, וזאת ללא הממצא הנוסף של עצמות שבו קשה להבחין בין *D.m.* ובין אֵיל אדום (*Cervus elaphus*) (שישה עד עשרה אתרים). לעומת זאת, שרידים של אֵיל הכרמל נמצאו עד כה רק בשלושה אתרים.

להלן נביא כמה דוגמות לשרידים שנמצאו מתקופת המקרא: עצמות צבאים מתקופת הברזל (עזבת צרטא, באר שבע ולכיש) ומהתקופה הפרסית (תל חסי, תל מיכל ותל חליף). עצמות של *D.m.* נמצאו מתקופת הברונזה המאוחרת (תל כנרות), תקופת הברזל (לכיש ותל קסילה) ומהתקופה הפרסית (תל אלחסי).³¹ ממצא מעורר עניין של מין זה נמצא במזבח בהר עיבל המתוארך לתקופת ההתנחלות הישראלית (סוף המאה השלוש עשרה וראשית המאה השתים עשרה לפנה"ס); מאות עצמות חתוכות ושרופות (לבד מבקר, כבשים ועזים) המהוות עשרים ושמונה אחוז מהממצא שהותקן לאכילה ושאוּלִי הועלו כקרבן.³²

30. ברצוני להודות מקרב לב לרם בוכניק ולד"ר גיא ברעוז מהמעבדה לארכאוזואולוגיה, מכון זינמן לארכאולוגיה, אוניברסיטת חיפה, על הנתונים הללו.

31. O. Borowski, *Every Living Thing: Daily Use of Animals in Ancient Israel*, Walnut Creek-London-New Delhi 1997, pp. 187-189; S. Davis, 'The large mammal bones (from Tell Qasila)', *Qedem* 20, 1985, p. 148.

32. ראה: א' זרטל, **עם נולד: המזבח בהר עיבל וראשית ישראל**, תל אביב 2000, עמ' 97-101. ממצא זה מקשה על ההנחה שמדובר בהקרבת קרבנות המיוחסת למזבח הנזכר במקרא (יהושע ח', ל-לא), שהרי לפי ההלכה היהודית חל איסור להקריב חיות בר: "אמר ר' יהודה בר ר' סימון, אמר הקב"ה: עשרה מיני בהמות מסרתי לך, שלושה ברשותך ושבע אינן ברשותך. שלושה ברשותך שור שה-כשבים ושה-עזים, ושבע אינן ברשותך איל וצבי ויחמור ואקו ודישון ותאו וזמר. לא הטרחתי עליכם ולא אמרתי לכם לעלות בהרים ולהתייגע בשדות להביא לפני קרבן מאלו שאינן ברשותך, אלא ממה שברשותך מן הגדל על אבוסך, שור או כשב או עז" (ויקרא רבה פרשה כז, מהד' מרגליות עמ' תרלז-תרלח). על הניסיון ליישוב בעיה זו, ראה: ז"מ קורן, 'על מזבח הר עיבל ועל מערת המכפלה', בתוך: **חיים ביהודה – קובץ מאמרים לזכרו של חיים יהודה מגני ז"ל**, חברון תשס"ד, עמ' קטו-קטז. כל ההסבר של הרב זלמן קורן מושתת על ההנחה שאכן *Dama dama* הוא ה'יחמור', אולם עדיין יש להסתפק אם אכן היה זה מזבח ישראלי, ואולי מדובר בכלל בפולחן כנעני, שאמנם לא הקריבו חזירים שהיו טמאים גם אצלם, אך הקריבו חיות בר טהורות. ממצא של צבאים נמצא למשל בבמות תל גזר. ראה: צ' וינברג, **הקרבן בישראל על פי המקרא והמנהגים של העמים השכנים**, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, אוניברסיטת תל אביב תשל"א, עמ' 132.

ניתוח הממצא מן ההיבט הרגיונלי מלמד שהשימוש ב-*D.m.* היה בכל חלקי הארץ, ואפשר שחרג מעבר לאזור בית גידולו הטבעי. עדות לכך היא מציאותו באתרים באזור צפון הנגב (תל משוש, תל באר שבע ותל עירא). הממצא מרוב האתרים הללו, וכן מאזורים אחרים בארץ, מיוחס לאוכלוסייה השייכת לרובד העילית או לאנשי מנהל ושלטון. ניתן להניח שבשל גודלו היחסי, קרניו היפות ובשרו הטעים הוא נחשב למוצר נדרש, שהובא לעתים לצורך אכילה (חי או שחוט לאחר המלחה) מאזורים שונים בתוך פנים הארץ. הד לכך ניתן למצוא בתיאור המאכלים שעלו על שולחנו של שלמה המלך: "אֵיל וצבי ויחמור" (מל"א ה', ג).

כאמור, העדפת האדם את ה-*D.m.* על פני אֵיל הכרמל (*Capreolus capreolus*) נובעת כנראה מגודלו הרב וממראהו המרשים, ולכן הוא מתאים יותר לזיהוי ה'אֵיל' המקראי, על פני ה'יחמור' שנזכר במקרא מעט מאוד ותמיד אחרי הצבי והאֵיל. מסקנתנו היא שבכל מקרה אין זה סביר ומוצדק לזהות את ה'אֵיל' המקראי עם אֵיל הכרמל ולכל היותר הוא זה ה'יחמור'. נחזור ונציין שמסקנה כזו, הנסמכת על פי שכיחות והתפלגות יחסית, ניתן ללמוד מהממצא הארכאולוגי רק בשל קיומו של ממצא עשיר יחסית, והדבר כמובן משקף את תמונת המצב העכשווית של המחקר.

בהנחה שאֵיל הכרמל נכלל ב'אֵיל' למינהו, נראה שהצעת הזיהוי המסתברת ביותר ל'יחמור' היא הבובל (*Alcelaphus buselaphus*), כפי שמובא בתרגום השבעים והוולגאטה. גם מבחינת הממצא הארכאולוגי הבובל מופיע עד כה בשני אתרים מתקופת הברונזה המאוחרת ומתקופת הברזל: בלכיש ובתל שריעה (לא כולל ממצאים נוספים מתקופות אחרות) – במקום השלישי מבחינת שכיחות, לאחר קבוצות ה'אֵיל' והצבי למיניהם. הוא מופיע גם בציורי קיר קדומים שנמצאו באזורנו והמשקפים נוף מדברי חי ואותנטי שעמד לפני מאיריהם.³³

לעומת זאת, קיימת חשיבות פחותה בכל הקשור לזיהוי בעלי החיים בשאר הממצא הארכאולוגי. עד כה נמצאו בארץ ישראל וסביבותיה מוטיבים אמנותיים מגוונים של צבאים ומיני אֵילים מתקופות שונות; באיורים ובתחריטים שונים, בצלמיות, בכלים וכדומה. בדרך כלל קשה לזהות באופן מוחלט בין מיני האֵילים השונים, למעט מקרים בודדים, למשל דמותו של ה-*D.m.* הניכר בקרניו הארוכות ובניקוד הלבן שעל פרוותו, כפי שניתן לראות למשל בפסיפסים בבתי הכנסת במעון (נירים) ובציפורי. מדובר במסורת אמנותית שרווחה בכל המזרח התיכון, ויש בה אולי להעיד על נוף הפאונה שהביא השראה לאמנים, אך אין במידע זה בכדי לתרום לזיהוי הקונקרטי המופיע במקורות.³⁴ דוגמות נוספות שאינן מאפשרות הבחנה בין

33. ב' שלמון, 'סלעים חיים', ארץ וטבע 42, תשנ"ו, עמ' 45-54.

34. ש' בודנהיימר (לעיל, הערה 2), עמ' 271-298; א' ביליק (לעיל, הערה 18), עמ' 24; ע' פז (לעיל, הערה 2), עמ' 226-227.

מיני האֵילִים נמצאות בפיתוח שנהב משומרון³⁵ ובעיטור על כלי מתל שילה³⁶; שניהם מתקופת הברזל. אמנם בתל שילה נמצאו עצמות של אֵיל אדום (*Cervus elaphus*) מאותה תקופה, אך אפשר והדבר מקרי.

בחינת המדדים להבחנה בין צבי ואֵיל בספרות היהודית

בפרשנות ימי הביניים מובא זיהוי לכל אחד מבעלי החיים הטהורים רק אצל רב סעדיה גאון בתרגומו הערבי לתורה, וכבר הסתפקו הפרשנים האם עמדה לפניו מסורת זיהוי ב'קבלה' או שמא מדובר בזיהוי מקורי משל עצמו. יתרה מזאת, לא תמיד קיימת בהירות למה התכוון הגאון, ובמקום לעסוק בראליה המקראית, נמצאנו לעתים עוסקים בזיהוי ובירור המונחים הערבים שהביא.³⁷ למעשה נראה שרק לגבי הצבי והאֵיל השתמרה בקרב רוב הפרשנים מסורת זיהוי ברורה, כפי שכותב בעניינם אבן עזרא: "ידועים – והחמשה האחרים צריכים לקבלה" (דברים י"ד, ה).

א. **בלשנות** – בעוד שבמסורת הלשון של היהודים דוברי הערבית השתמרה מסורת הזיהוי של הצבי והאֵיל, הרי שכבר בימי הביניים הייתה בקרב כמה מהפרשנים האירופאיים החלפה בין הצבי לאֵיל,³⁸ והסיבה היא שה-*Gazella* לא חי באירופה ולכן לא הכירוהו. דבר זה עולה מדברי רש"י: "והרי צבי דאין [= קרניו] מפוצלות – לא ידענא מאי קאמר דהא ודאי מפוצלות הן, ונראה בעיני שמה שאנו קורין צבי לא היו הם קורין צבי, אלא אותן הנקראים שטיינבו"ק וקרנים שלהן אינן מפוצלין".³⁹ המאירי מצטט דברים אלה ומוסיף: "ויש מפרשים בו איל הנקרא

35. ש' בודנהיימר (לעיל, הערה 2), עמ' 298. בטעות נזכר שם שהתבליט הוא ממגידו.

36. ערך 'שילה', *האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ-ישראל* ד, ירושלים 1992, עמ' 1541-1542.

37. ראה בהרחבה: ז' עמר, *מסורת העוף*, תל אביב תשס"ד, עמ' 18-19; י' סרי (לעיל, הערה 1).

38. לכאורה החלפה בין הצבי לאֵיל מופיעה כבר בפסוקים בשיר השירים שם נזכרו "תאומי צביה" (ד', ה; ז', ד), תכונה שמתאימה לאֵילה ולא לנקבות הצבי הארץ ישראלי וצבי הנגב שממליטות כרגיל רק עופר אחד. אולם, אפשר שבעבר חי בארץ באזורי המדבר הצבי הפרסי (*Gazella subgutturosa*), שהנקבה שלו ממליטה זוג תאומים, והיא חסרת קרניים ומהבחינות האלה היא דומה לאֵילה. עד היום מצוי מספר מועט ממין זה בעבר הירדן, בעירק ומספר גדול יותר באירן. ראה: ה' מנדלסון וי' יוס-טוב, *החי והצומח של ארץ ישראל* ז, תל אביב 1987, עמ' 259. תיאורי שיר השירים משקפים אפוא היטב את נוף הפאונה הקדום הנשקף מאזור עין גדי ואולי את עבר הירדן שאתרים מחבל ארץ זה נזכרו בשיר השירים (הר הגלעד [ד', א] וחשבון [ז', ה]). יחד עם זאת הציע פליקס, שאולי מדובר ב"חילוף בין צבי לאייל בתוקף ליצנטיה פואטיקה" (י' פליקס, *שיר השירים – טבע עלילה ואליגוריה*, ירושלים תש"מ, עמ' 14).

39. חולין נט ע"ב. כוונתו של רש"י היא לעז סלעים או ליעל. וכן ראה: י' אהרני, 'הערות לחידושי רמב"ן לחולין', סיני יג, תש"ד, עמ' נה-נו.

קאבורול [capreol], היינו אֵיל הכרמל (*Capreolus capreolus*).⁴⁰ ההחלפה בין הצבי לאֵיל הייתה כה מושרשת בקרב בני אשכנז בדורות האחרונים, עד כי רבים שנשאו את השם 'צבי' הוצמד השם הלועזי 'הירש' (Hirsch), ולחילופין 'נפתלי-צבי', אם כי בקרב אחרים עדיין השתמרה מסורת הלשון הספרותית 'נפתלי-הירש' המבוססת על הפסוק: "נפתלי אילה שלחה" (בראשית מ"ט, כא). נמצאנו למדים שקשה לסמוך רק על הפן הבלשני, שעשוי להביא לטעויות בזיהוי.

ב. **תיאור תכונות והתנהגות** – בפסוקי המקרא ובספרות חז"ל קיימים תיאורים שונים של התנהגות האֵיל בעת מצוקה וזיקתו למים,⁴¹ תיאור מהלך ההיריון והלידה⁴² ועוד. מתן הסברים ראליים לתיאורים אלה, יפים ככל שיהיו,⁴³ עדיין נותר בתחום הפרשנות ואינו מספק זיהוי חד-משמעי לאֵיל. כך יש להתייחס גם לתיאור תכונותיו של הצבי במקורות והתאמתן למציאות, כמו ריצתו המהירה,⁴⁴ אפיון בשרו כדל שומן, ועורו המתכווץ לאחר פשיטתו⁴⁵ והתאמתו לעשיית קלף.⁴⁶ חלק מתיאורים אלה עשויים להתאים גם לאֵיל. לכן נביא להלן מדדים נוספים העשויים לסייע באופן ברור יותר בהבחנה בין הצבי והאֵיל הנזכרים במקורות ההלכתיים.

ג. **הקרניים כסימנים מובהקים** – לבד מסימני הטהרה שנתנה התורה לבהמה ולחיה; מעלה גרה, מפרסת פרסה ושוסעת שסע (ויקרא י"א, ג; דברים י"ד, ו-ח), ציינו חז"ל גם את מציאותן של הקרניים כתנאי לכשרותם.⁴⁷ בספרות חז"ל ובספרות המאוחרת יותר נזכר במפורש ההבדל בין קרני הצבי לקרני האֵיל כסימן הבחנה ביניהם. בתלמוד נאמר: "והרי צבי דאין מפוצלות" (חולין נט ע"ב). לעומת זאת על האֵילה דרשו חז"ל: "למנצח על אילת השחר" (תהילים כ"ב, א) – מה אילה זו קרניה מפצילות לכאן ולכאן, אף שחר זה מפציע לכאן ולכאן... מה אילה זו כל זמן שמגדלת קרניה מפצילות, אף צדיקים כל זמן שמרבין בתפילה, תפלתן נשמעת" (יומא כט ע"א). אכן, קרני האֵיל מתפצלות לסעיפים, ועם גדילתו הולכות וגדלות קרניו ומסתעפות. כפי שדייק רש"י על דרשות אלה, תכונה זו מאפיינת את הזכרים בלבד: "אילה זו – לאו דווקא נקט

40. רבנו מנחם ב"ר שלמה, **בית הבחירה על מסכת חולין**, לדף נט ע"ב.

41. תהילים מ"ב, א, והמפרשים השונים במקום.

42. איוב ל"ט, א-ג; בבא בתרא טז ע"ב ובמקבילות מאוחרות.

43. דוגמה לכך ראה במיוחד: ש' אפרתי, "קול ה' יחולל אילות" (תהילים כ"ט, ט) – הריונה של האיילה כמפתח להבנת מספר ביטויים במקורותינו, **על אתר ו, תש"ס**, עמ' 13-22.

44. שמ"ב ב', יח; דה"א י"ב, ח; אבות פ"ה מ"כ; כתובות קיא ע"א.

45. כתובות קיב ע"א.

46. שם קג ע"ב.

47. חולין נט ע"ב.

– שהרי אין קרנים לנקיבה" (יומא כט ע"א).⁴⁸ סימנים אלה הובאו להלכה אצל הרמב"ם: "וסימני חיה מפי השמועה הן, כל מין שהוא מפריס פרסה ומעלה גרה ויש לו קרנים מפוצלות כגון האיל, הרי זה חיה טהורה בודאי... וכל שאין קרניו מפוצלות, אם היו קרניו... הדורות כקרני הצבי הרי זה חיה טהורה".⁴⁹

נראה שניתן להסתמך גם על דברי המשנה ש"העזים והצבאים... אע"פ שדומין זה לזה כלאים זה בזה" (כלאיים פ"א מ"ו). כפי שראינו, אחד מסימני ההבחנה המובהקים בין בעלי החיים הטהורים הם הקרניים, ומהבחנה הזו קיים דמיון יחסי בין קרני העז לקרני הצבי, ומכל מקום אינם דומים כלל לקרני האיל. גם מדברי הירושלמי מוכח שקרן הצבי חלולה כמין שופר, כלומר יש לה חלק 'זכרי' ועליו נתון ציפוי קרני המכונה 'נרתיק',⁵⁰ מה שאינו מתאים כלל לאיל שהוא בעל רקמת עצם (גֶרֶם) מלאה וממנו לא ניתן להתקין שופר.⁵¹ זאת ועוד, לצבי קרניים קבועות שאינן נושרות כל שנה כמו אצל האיל, ודבר זה תואם את הסיפור המובא בתלמוד הירושלמי על הצבאים (טבין) שנשלחו למקום מרוחק כאשר קרניהם מצופים בכסף, וחזרו למקומם עם סימן זה לאחר מספר שנים.⁵²

ד. **הלכות טרפה – בשולחן ערוך** מופיעה ההלכה שאם חסר כיס מרה בבהמה ובחיה הרי שיש בכך להטריף, למעט מיני בעלי חיים כמו תורים ובני יונה שמותרים למרות שאין להם מרה, מפני "שכל המין כך, והצבי אין לו מרה בכבד, אבל יש לו למטה סמוך לזנבו" (יורה דעה מב ח). ללא ספק המונח 'צבי' מכוון כאן למין ממשפחת האיליים (*Cervidae*); כולם מעלי גרה מובהקים, בעלי ארבעה מדורים בקיבה, אך חסרי כיס מרה (לבד מאיל המושק),⁵³ בעוד שלצבי (*Gazella*) יש כרגיל כיס מרה. חסרונו של כיס מרה בקרב האיליים הנו תופעה ידועה עוד מתקופות קדומות כפי שציין אריסטו במאה הרביעית לפנה"ס,⁵⁴ והוא אפוא

48. מוסיף בעל מסורת הש"ס, שם: "אלא מין אילה קאמר", כלומר זה סימן המאפיין את מין החיה הזו בכלל.

49. משנה תורה הלכות מאכלות אסורות פ"א ה"י.

50. ירושלמי עירובין פ"א, יט ע"ב.

51. ראה: מ' רענן, 'אספקטים זואולוגיים בהלכות שופר', בתוך: א' בזק (עורך), **בראש השנה ייכתבון**, אלון שבות תשס"ג, עמ' 269-294. מכאן נראה שהרשב"א בפירושו למשנה זיהה את ה'צבי' עם ה-Hirsch: "כל השופרות כשרין חוץ משל פרה מפני שהוא קרן – כל השופרות החלולין, אבל השאר שאינן חלולין כגון של ראם ושל שאר החיות כקרני הצבי ודומיהן, לא איצטריך ליה למעוטי דפשיטא דלאו שופר נינהו, אלא אותן שהן חלולים מלשון שופרת" (חידושי הרשב"א למסכת ראש השנה כו ע"א).

52. ירושלמי שביעית פ"ט, לח ע"ד.

53. ראה: E.P. Walker, *Mammals of the World II*, Baltimore 1968, p. 1383.

54. ראה: Aristotle, *Historia Animalium I*, A.L. Peck (trans.), London 1965, p. 129. התייחסות להיעדר מרה מופיעה כנראה בהשראתו של אריסטו באנציקלופדיה של רבנו גרשון ב"ר שלמה, **ספר שער השמים**, ורשה תרל"ו, עמ' 28: "וקצת בעלי חיים שאין להם

קריטריון אנטומי מוחלט המבדיל בין האֵיל לצבי. על היעדרו של כיס מרה באֵילים העידו בימינו שו"בים ששחטו את האֵיל האדום והאלק האמריקני.⁵⁵ ר' יוסף קארו, בעל השולחן ערוך, כינה אפוא בשם 'צבי' את ה־Deer-Hirsch על פי מסורת הזיהוי האירופאית,⁵⁶ וכבר רבי שבתי כהן (הש"ך; 1621-1662), העיר שרבים מהראשונים שלפניו⁵⁷ הביאו הלכה זו בהתייחס ל'אֵילים' ולא לצבי.⁵⁸

סיכום

מאמר זה עוסק בזיהוי האֵיל, הצבי והיחמור במקרא ובמקורות יהודיים אחרים. נראה שסדר הופעתם בתורה משקף את חשיבותם לאדם או את שכיחותם בצריכת המזון, כך שהיחמור הוא כנראה בעל החשיבות הפחותה או הנדירה יותר. דבר זה תואם למעשה גם את מדרג מצב השתמרות מסורת הלשון של שמות אלה. הזיהוי של האֵיל והצבי הם ודאיים ואילו לגבי ה'יחמור', כבר בימי הביניים לא הייתה מסורת זיהוי ברורה.

במאמר זה ביקשנו להציע דרך פרשנית מעט שונה מהמקובל במחקר; ניתוח הטקסט המקראי, בחינה פילולוגית וניתוח הממצא הארכאולוגי. דרך זו מאפשרת להניח שהשם 'אֵיל' היה כינוי כללי לכל משפחת האֵילים (*Cervidae*) או כשם ספציפי לכל האֵילים הגדולים (*Cervus elaphus* ד.מ.), והסבירות שמדובר במין ספציפי לאֵיל הכרמל היא נמוכה, והוא לכל היותר עשוי להיות מועמד לזיהוי עם ה'יחמור'. ה'צבי' ללא ספק כולל את כל מיני ה־*Gazella* וסבירות גבוהה

- מרה כלל, וזה שיש להם במעים כגון יונה ומין השליו וצפור דרור... וצבי ואיל אומרים עליהם שהמרה היא באליה שלהם". ללא ספק שה'צבי ואֵיל' שהוא מזכיר הם ממשפחת האֵילים (*Cervidae*), שכן הוא מציין לפני כן: "ויש מבעלי חיים שמחליף קרניו כמין הצבי והאיל לעת זקנותם", והרי תופעת 'החלפת' קרניים אינה קיימת ב־*Gazella*. את ההנחה שידיעה זו היא מספר שער השמים כבר הביא ר' חזקיה די סילוה, פרי חדש, י"ד מב, יג.
55. י"פ אדלר, **מסורת וסימני טהרה בבהמות וחיות**, ירושלים תשס"ה, עמ' רפד, רפח; הנ"ל, 'סידור שחיטה לבעל חי הנקרא עלק', **צהר טו**, תשס"ה, עמ' שו.
56. כנראה בעקבות ר' אהרן הכהן מלוניל (לעיל, הערה 22), עמ' 400. וגם בעניין הג'אמוס (*Bubalus bubalis*) הביא את שמו בלעז האירופאי – 'בופלו' (שו"ע י"ד כח, ד).
57. **בספר האגודה** מובא: "קבלה אשר איילים אין להם מרה". ראה: ר' אלכסנדר זוסלין הכהן, **ספר האגודה**, קראקא של"א, לחולין פ"ג, מט (דף קצז ע"ב). רמב"ן כתב: "וכן אמרו שיש בהמות שאין להם מרה כגון האיל". ראה: **חידושי הרמב"ן**, מסכת חולין דף נו ע"א. וכעין זה מובא בספרים אחרים: "ואילים דאין להם מרה לא חשיב כניטל, דכולהו הכי איתא להו". ראה: **הגהות שער דורא (איסור והיתר)**, מהד' י"נ פרייליך, א, וראנוב תשי"ט, סימן פח, עמ' עב; **ספר איסור והיתר הארוך**, מהד' א' בריון, וילנה תרנ"א, כלל נב, ט, עמ' 207; ר' ישראל איסרלין, **ספר ל"ו שערים**, ירושלים תרנ"ו, שער ל, דף כג ע"ב; פסקי התוספות למסכת חולין, במהדורת הש"ס הנדפסת, עמ' 284, סימן קטו: "אילים אין להם מרה".
58. **שפתי כהן**, י"ד, מב יב.

שה'חמור' הוא אנטילופת הבובל (*Alcelaphus buselaphus*). באירופה לא הכירו את ה־*Gazella*, והשמות 'צבי' ו'אֵיל', שימשו לתיאור מינים שונים של משפחת האֵילים (*Cervidae*). ראוי לציין שלזיהוי מיני חיות בר אלה אין השלכה הלכתית משמעותית, שכן בסופו של דבר ניתן היום לאכול חיות בר טהורות שונות על פי סימני טהרה, ולפי רוב שיטות הפסיקה אשר אינן דורשות את קריטריון ה'מסורת'.⁵⁹

59. ראה: ז' עמר ואחרים, 'כשרות הג'ירף לאכילה – דו"ח ניתוח', תחומין כג, תשס"ג, עמ' 493, הערה 15; ז' עמר וא' זיבוטפסקי (לעיל, הערה 23), עמ' 387.